

Варіювання фразеологічних одиниць та фразеологічні синоніми (на матеріалі фразеосемантичного поля “розумова діяльність”)

Трансформацію фразеологічних одиниць (ФО) не слід ототожнювати з фразеологічним варіюванням. У розумінні структурних варіантів ми поділяємо точку зору І.І.Чернишової, яка визначає їх як “варіації матеріального складу фразеологізмів, що пов'язуються із змінами словоформ лексичного складу компонентів та деяких структурних варіювань і не торкаються внутрішньої організації матеріального складу одиниць” [10, 98]. В сучасній лінгвістиці варіювання розглядається як фундаментальна властивість мови. Ця проблема набуває особливо важливого значення для вивчення функціонування мови, а також її розвитку і змін під впливом інтрамовних факторів. Варіювання - найяскравіший вияв постійного еволюційного розвитку мови.

Дослідження варіантності ФО є важливим не лише в аспекті особливостей варіантів, а й у тісному зв'язку з процесом фразеотворення як одного із шляхів збагачення і розвитку фразеологічного складу мови. Зв'язок проблеми фразеотворення і варіювання ФО виявляється в тому, що формування нових одиниць може зумовлюватися порушенням структурно-семантичної тотожності. Ми поділяємо точку зору Н.А.Стебелькової, яка вважає, що “тотожність ФО при варіюванні її лексичного складу і структури заснована на сукупності константних складових ФО як у плані змісту, так і в плані вираження” [7, 83]. Інакше кажучи, при варіюванні ФО передбачається наявність подібних сегментів у плані змісту.

Варіантність зумовлює виникнення двох протилежних тенденцій: уніфікації лексичного складу ФО, з одного боку, та постійних формальних змін, з іншого. Наш фактичний матеріал повністю підтверджує це положення. Варто зазначити, що “розвиток засобів вираження в мові не носить в багатьох випадках односпрямованого характеру як в окремій мові, так і в загальнолінгвістичному

плані” [2, 41]. Досліджуючи закономірності розвитку фразеологічного складу, необхідно враховувати складний, непрямолінійний, суперечливий характер процесів розвитку.

Варіюванню в процесі розвитку підлягають різні компоненти ФО. Кількісне зіставлення варіювання компонентів на різних етапах розвитку складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність” являє собою цікаву картину. У словнику Кампе структурні варіанти складають 3 % (212 ФО) від загальної кількості досліджуваних одиниць. У процесі розвитку їх кількість збільшилась на 3 %. За даними Duden вони становлять 6 % (485 ФО).

Фразеологічному складу початку 19 століття властиві такі типи структурного варіювання:

1/ Варіювання числа іменників: die Hand oder die Hände mit im Spiel haben.

2/ Варіювання числа іменника і його зменшувальної форми: einer Sache eine Farbe, ein Färbchen anstreichen; es hängt an einem Haar oder an einem Härchen.

3/ Варіювання відмінкової форми іменника: sich ein Leid oder ein Leides antun.

4/ Варіювання морфологічної структури іменника: einem einen Wischer / Wisch geben.

5/ Варіювання іменника з артиклем/присвійним займенником: ein Fest mit j-m haben oder sein Fest mit j-m haben; die /oder seine/ Hand im Spiel haben bei etw.

6/ Варіювання іменника з артиклем та без артикля: die Hand oder Hand übers Herz legen.

7/ Варіювання прийменників у мовленнєвих конструкціях: aus oder mit, von / ganzem /vollem, tiefstem, überströmendem, innerstem/ Herzen.

8/ Варіювання прийменникової та безприйменникової конструкції: j-s Herz rühren oder j-n ans Herz, an j-s Herz rühren.

9/ Варіювання синтаксичної конструкції: ein hartes /oder steinernes, eisernes/ Herz haben, ein Herz von Stein haben.

10/ Варіювання розміщення компонентів: den Leuten in die Mäuler oder in die Leute Mäuler kommen.

11/ Варіювання форми дієслова: das Maul hängen oder das Maul hängen lassen.

12/ Словотворче варіювання: einem eine Nase drehen oder andrehen; Gift und Galle ausspeien/speien.

13/ Варіювання повної і скороченої форми фразеологізму: im trüben Wasser fischen oder im trüben fischen.

Таким чином, у фразеологічному складі початку 19 століття широко представлені різноманітні типи структурного варіювання ФО: морфологічні, синтаксичні, квантитативні, що свідчить про те, що структурне варіювання матеріального складу ФО є невід'ємною властивістю фразеологізмів досліджуваного фразеосемантичного поля не лише на сучасному етапі розвитку фразеологічного складу. Аналіз зіставлення варіювань двох найбільш віддалених у нашому матеріалі зрізів показав, що суттєво розширилися потенції структурної варіантності. Крім вищенаведених сюди ввійшли також:

1/ Фонетичні варіанти: j-n auf der Pi/e/ke haben.

2/ Орфографічні варіанти: es siehet/sieht/übel aus, es stehet/steht/ übel mit der Sache.

3/ Види граматичного варіювання:

а/ варіювання ступенів порівняння прикметників: kleine/kleinere Brötchen backen /müssen/; es ist hohe/ /die/ höchste/ allerhöchste Zeit;

б/ варіювання узгодженого та неузгодженого означення: etw. wie sauer oder saures Bier anpreisen;

в/ варіювання заперечення: nicht um ein Haar/um kein Haar;

г/ різноманітні варіювання форми дієслова: mit j-m/etw. das Große Los ziehen/gezogen haben.

Динамізм структурної організації досліджуваних фразеологізмів залежить від типу семантичної організації ФО. Передумовою для відносної свободи синтаксичних та морфологічних перетворень є ізоморфізм плану вираження та плану змісту фразеологічної структури, самостійність загальнокатегоріальних та індивідуальних ознак компонентів. Різним узуальним перетворенням піддаються в процесі розвитку семантично членимі фразеологізми. Звернемося до прикладів, які демонструють конкретні шляхи синтаксичної і морфологічної змінюваності ФО, що належать до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, в процесі свого розвитку: Sanders: einem Affen Zucker geben – Duden: j-s /oder seinem/ Affen Zucker geben; Campe: die Hungerpfoten saugen - Duden: an den Hungerpfoten saugen.

Одним із видів структурних перетворень є номіналізація предикативних конструкцій, наприклад: Campe: lustige Brüder - Duden: Bruder Lustig; Campe: ein Kind des Glückes - Duden: ein Glückskind.

Розвиток одних структурних варіантів йде в напрямку від одноваріантної до дво- і більш варіантної форми, наприклад: Campe: es ist Hopfen und Malz an ihm verloren - Duden: bei /seltener/ an j-m ist Hopfen und Malz verloren. Campe: einem mit gleicher Münze bezahlen - Duden: j-m etw. mit / in gleicher Münze heimzahlen. І навпаки, від двоваріантної форми до одноваріантної: Wander: ein Pflaster für / auf seine Wunde - Duden: ein Pflaster auf j-s Wunde.

Тенденція до економії мовленнєвої діяльності реалізується в квантитативних фразеологічних варіантах, утворених відсіканням одного або кількох компонентів вихідної ФО без шкоди для її семантики. Наприклад: Campe: den alten Adam aus - und den neuen anziehen = Duden: den alten Adam ausziehen; Campe: seine Haut selbst zu Markte tragen = Duden: seine Haut zu Markte tragen.

Динамізм структурної організації фразеологізмів виявляється також у тенденції до лексичного стягування компонентів. Семантичний рух по лінії ФО - слово усуває діалектичне протиріччя між роздільнооформленістю структури ФО та цілісністю її семантики. Мова в цьому випадку йде про дефразеологізацію

фразеологізму, наприклад: Campe: einem das Zweichfell erschüttern /ihn heftig lachen machen/ — Duden: zweichfellerschütternd / a/ /von Lachen/ sehr heftig, b/ zu heftigem Lachen reizend/; Wander: heim fahren /ins ewige Leben/ - Duden: heimfahren /sterben/; Campe: lustige Bruder - Personen, die auf gleiche Weise lustig gesinnt sind - Duden: Bruder Lustig - Leichtfuß, Liederlich /veraltehd, scherzh.: lebenslustiger Bursche/.

Як видно з прикладів, компоненти ФО демонструють під час розвитку високу здатність до морфологічної та синтаксичної змінюваності, що дозволяє нам не погодитися з думкою окремих лінгвістів, які вважають характерною рисою фразеологічної номінації суворо фіксований порядок слів і неможливість синтаксичних варіювань [12, 48]. Подібні думки зустрічаємо у Л.Ф.Єршової-Беліцької: у фразеологічних утвореннях роз'єднання компонентів або субституція є неможливим [3, 25]. І.С.Торопцев також вважає важливою рисою будь-якого фразеологізму “відсутність живих синтаксичних зв'язків між його компонентами”, “неможливість їхнього синтаксичного членування” [9, 6].

Одним із найпоширеніших видів варіювання є лексичні варіації ФО, які ведуть до утворення лексичних варіантів або структурних синонімів. Структурні синоніми ми спеціально розглянемо, бо вважаємо, як і багато інших лінгвістів, проблему розмежування синонімії та лексичного варіювання дуже актуальною. Обмежимося визначеннями названих явищ, у яких очевидними стають їхні відмінності. Під лексичною варіантністю ми розуміємо зміни лексичного аспекту ФО, які не порушують їхньої семантичної ідентичності Фразеологічні варіанти, на відміну від фразеологічних синонімів, не мають системно значущих семантичних відмінностей, їхня семантична тотожність заснована на константності сигніфікативно-денотативного аспекту значення та образної структури. У тому випадку, коли внаслідок заміни компонентів виникають семантичні, стилістичні та територіальні відмінності, маємо явище структурної фразеологічної синонімії [13, 77].

Лексичне варіювання має системний характер, наприклад: Campe: in keiner guten Haut stecken /keinen gesunden Körper haben, häufig von Krankheit befallen werden/ - Duden: in keiner guten/gesunden Haut stecken /oft krank werden, kränkeln/.

Досліджуваний матеріал спростовує думку тих лінгвістів, які вважають, що “фразеологічні компоненти втратили всі лексико-граматичні властивості слова” [5, 26] і “складаються завжди з тих самих компонентів, і, як правило, мають непроникливу структуру” [11, 24].

Системний характер лексичного варіювання виявляється у створенні фразеологічних серій, які вміщують фразеологізми, подібні за функціональною належністю, емоційним забарвленням тощо. У цьому випадку мова йде про структурні синоніми, наприклад: Campe: das geht, fährt, dringt durch Mark und Bein - Duden: j-m durch Mark und Bein /ugs. scherzh./durch Mark und Pfennig gehen, dringen; Campe: einen Fuß im Grabe haben - Duden: mit einem Fuß /Bein im Grabe /geh./ am Rande des Grabes /stehen/; Duden: etw. stehet auf tönernen/ schwachen/ /schwankenden//ugs./ wackligen Füßen u.a. Члени фразеологічних серій при збереженні тотожності предметно-логічного значення відрізняються неадекватністю образної основи, несуть додаткову інформацію, яка стосується конотативного аспекту семантики ФО. Отже, варіювання матеріального складу ФО німецької мови досліджуваних періодів відображає не лише багатство мови в виборі влучних засобів, а й свідчить про конкурентну боротьбу за місце в мовній системі. В розвитку фразеологічного складу діють дві тенденції: зняття варіювання, з одного боку, і створення нових фразеологічних серій, з іншого. Фразеологічні серії розширили свій обсяг в процесі існування, паралельно відбувається скорочення фразеологічних серій. Аналіз фразеологічного матеріалу дає можливість виділити такі шляхи поповнення фразеологічних серій:

1/ Поява нового фразеологічного варіанта завдяки архаїзації ФО, що вживалася на початку 19 століття:

Campe:	Duden:
eine Schlange im Busen tragen	eine Schlange am Busen nähren
einem den Schwären aufstechen	eine Eiterbeule aufstechen
das Messer steht ihm an der Kehle	j-m sitzt das Messer an der Kehle

2/ Скорочення кількості членів фразеологічних серій, що були в ужитку на початку 19 століття:

Campe:	Duden:
einem Sand/Staub in die Augen streuen	j-m Sand in die Augen streuen
einem ein Bein unterschlagen,ein Bein stellen,ein Bein vorhalten	j-m ein Bein stellen

3/ Збільшення в процесі розвитку досліджуваних фразеологізмів кількості членів фразеологічних серій:

а/ при збереженні ФО, яка вживалася на початку 19 століття:

Campe:	Duden:
einem das Fell gerben	j-m das Fell gerben/versohlen

б/ завдяки архаїзації ФО:

Campe:	Duden:
Es ist, um auf die Palme zu klettern;	Es ist,um auf die Akazien zu klettern;
die Augen voll Wasser/Tränen/haben	feuchte/naße Augen bekommen/haben;
	sich die Augen ausweinen/oder aus dem Kopf weinen

Конкуруючі варіанти виникають внаслідок впливу лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. До лінгвістичних факторів належить тенденція до експресивності мовних одиниць, до диференціації фразеологічної семантики, дія аналогії /парадигматичної та синтагматичної/, різноманітність структурних потенцій мовної системи та її перебудова в процесі розвитку. Екстралінгвістичними факторами є культурно-історичні, прагматичні, психологічні причини, що ведуть до модернізації фразеологізмів.

Ми не погоджуємося з А.С.Аксамитовим, який вважає, що в зв'язку з слабкою змінюваністю фразеологічного складу виявити в ньому помітні зміни можна лише за допомогою глибокого вертикального зрізу, порівнюючи ФО, які далеко відстають одна від одної на “часовій фразеологічній осі” [1, 80]. Досліджуваний матеріал свідчить про протилежне. Діахронічний аналіз фразеологізмів, що входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, на протязі майже двох століть, показав невід'ємні властивості досліджуваного фразеосемантичного поля, а саме, - мобільність його фразеологічного складу, здатність до постійних змін у процесі функціонування. Отримані факти підтверджують правильність висунутого окремими дослідниками положення про те, що стійкість ФО не є їхньою константною характеристикою, вона має відносний характер.

У процесі функціонування ФО як особливих знаків мовної системи діють дві протилежні тенденції: стабільності та видозміни. Однією з основних умов творення і функціонування ФО є стійкість значення і структури. Без цієї ознаки фразеологізми не можуть стати знаками мовної системи. Стійкість структури зумовлює стійкість лексичного значення і, навпаки, лексичне значення передбачає стійкість структури. Протилежно діюча сила намагається зробити зміст і форму фразеологізмів більш різноманітною, виразити поняття в іншій формі. Це може привести до незначних змін у плані вираження і в плані змісту або до повної їхньої заміни. Це варіювання, як зазначалося раніше, знаходить своє виявлення в двох мовних явищах: варіантності та синонімії. Нам уявляється обгрунтованою точка зору Н.О.Стебелькової, згідно з якою варіювання має поліфункціональну природу і виконує в системі мови дві функції: функцію породження надлишку форм плану вираження ФО і функцію диференціації форм плану вираження ФО [7, 168]. На основі фактичного матеріалу ми можемо стверджувати, що в процесі розвитку досліджуваного фразеосемантичного поля відбувається розширення лексичної варіативності ФО, в якому перевага надається структурним синонімам, тобто функції диференціації форм плану вираження ФО. Виникнення структурних синонімів зумовлюється необхідністю комунікації в більш тонкій і ускладненій деталізації позначуваних понять.

Аналіз лінгвістичних праць із фразеології останніх років свідчить про поглиблений інтерес науковців до питань синонімії ФО. “Фразеологічними синонімами /або синонімічними фразеологізмами/, - на думку Л.Г.Скрипник, - вважаються ФО, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення” [6, 280]. В.П.Жуков фразеологічними синонімами називає фразеологізми з тотожним або надто близьким значенням, які співвідносяться з тією самою частиною мови, в переважній більшості мають однакову або подібну синтаксичну сполучуваність /ця особливість насамперед характерна для одноструктурних фразеологізмів/, але відрізняються один від одного або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або тим і другим одночасно [4, 100].

“Синонімічними фразеологізмами, - зауважує Ю.С.Степанов, - називаємо такі, які хоч і близькі за значенням, але в своїй основі мають різні образи /це їх семантична ознака/ і не допускають заміни компонентів від одного фразеологізму до іншого /це їх формальна ознака/” [8, 261]. Різні дефініції фразеологічних синонімів свідчать як про розходження, так і про спільність думок мовознавців. Для більшості з них спільним залишається те, що фразеологізми, близькі за своєю семантикою і здатні виконувати однакову синтаксичну роль, але можуть і відрізнитися відтінками свого значення або стилістичними забарвленням, слід вважати синонімічними.

Отже, фразеологічні синоніми - це ФО, які виражають спільне значення і мають однакову синтаксичну сполучуваність, але відмінні між собою компонентним складом, а також семантико-стилістичними відтінками і функціональним використанням.

Причини появи фразеологічних синонімів можуть бути самими різними. До них ми віднесли:

1/ Оновлення образу, покладеного в основу фразеологізму. Цей процес можна простежити на прикладі фразеологізму *Dusel haben /großes, unverdientes Glück*

haben/. Цей фразеологізм, в значення якого покладено образ ангела, який охороняє кожну людину протягом життя, семантично пов'язується з давнішим фразеологізмом *Schwein haben /unverdientes Glück haben/*, виникнення якого пов'язане з середньовічними змаганнями стрільців: поряд з почесними призами для переможців був приз для найслабшого учасника. Цим призом була свиня. На прикладі видно, що завдяки заміні компонента може створюватися додаткова образність.

2/ Посилення емоційно-експресивного забарвлення ФО. Прикладами служать фразеологізми: *die Nerven verlieren* та *j-m. den letzten Nerv töten*. Остання ФО є пізнішим утворенням порівняно до попередньої. Ефект посилення емоційно-експресивного забарвлення ФО здійснюється компонентом *töten*, що несе більше емоційне навантаження, ніж компонент *verlieren*, а також завдяки прикметника *letzten*, який яскравіше виражає повноту важкого становища людини.

3/ Стилiстичні особливості використання того чи іншого фразеологізму в мовленнєвій ситуації. Наприклад: в словнику Кампе ми зустрічаємо фразеологізм *j-m lächelt das Glück*. Синонімічний йому фразеологізм знаходимо в словнику Л.Рьоріха *das Glück läuft j-m in den Arsch*. Ці ФО відрізняються функціонально-стилiстичною належністю. Фразеологізм *j-m lächelt das Glück* відноситься до розмовно-побутової лексики, а ФО *das Glück läuft j-m in den Arsch* має помітку „salopp“.

4/ Підкреслення окремих відтінків у семантиці ФО: Кампе: *nicht das Salz zum Brote haben*. Цей фразеологізм характеризує людину, яка не економить грошей, а всю зароблену суму викидає на вітер. За аналогією виникла ФО *von der Hand in den Mund leben*, яка носить комічний характер і заснована на порівнянні з зубним лікарем, який живе тим, що лізе рукою до рота своїх пацієнтів.

5/ Територіальне використання фразеологізму. Наприклад: *Wander: So schwarz, als wenn de Book lamme sull /von sehr mühsamen, schwierigen Arbeiten sagt eine jüdisch - deutsche Redensart/*. Там же знаходимо синонімічну цьому фразеологізму ФО: *Es ist so schwer wie Blei*.

З вищевикладеного випливає, що фразеологічні синоніми в складі фразеосемантичного поля “розумова діяльність” з'являються завдяки дії двох протилежних тенденцій: втраті образної мотивованості та оновленні образу, а також завдяки посиленню емоційно-експресивного забарвлення, особливостей стилістичного використання ФО в певних мовленнєвих ситуаціях, підкресленню окремих відтінків в семантиці ФО, територіальному використанню певного фразеологізму. Серед досліджуваного фразеологічного матеріалу нами зареєстровано в межах 19 ст. 10% (703) синонімічних ФО та 25% (2038) фразеологічних синонімів, наявних в 20 столітті. Отже, їх кількість зросла майже в 3 рази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксамитов А.С. Развитие фразеологического состава белорусского языка: Дис. ...докт.филол.наук. - Минск, 1983. - 391 с.
2. Гак В.Г. К эволюции способов речевой номинации // Вопр. языкознания. - 1985. - № 4. - С. 28-42.
3. Ершова-Белицкая Л.Ф. Фразеологическая единица как семантическая структура: /К проблеме фразеологического состава русского языка/: Дис. ... канд.филол. наук. - Ростов-на-Дону, 1971. - 189 с.
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. - М.: Просвещение, 1978. - 100 с.
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1977. - 283 с.
6. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. - К.: Наук. думка, 1973. - 280 с.
7. Стебелькова Н.А. Варьирование и структурно-семантические аспекты тождества фразеологических единиц: /на материале глагольных фразеологизмов современного английского языка/: Дис. ... канд.филол.наук. - М., 1979. - 199 с.

8. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М.: Просвещение, 1975. - 271 с.
9. Торопцев И.С. Несколько дискуссионных положений по фразеологии и методика ее преподавания в средней школе: Изд-во Воронеж.гос.пед.ин-та, 1962. - Т. 42. - С. 5-11.
10. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. - М.: Высш.шк., 1970. - 199 с.
11. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учеб. пособие для студ.высш.учеб.завед. по спец. "Русский яз. и лит.". - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Высш. шк., 1985. - 160 с.
12. Шпекторова И.Ю., Жоржолиани Д.А. К проблеме сопоставительно-типологического изучения фразеологической номинации // Вопросы фразеологии / Сб.науч. ст./ Самарканд.гос. ун-т им. Алишера Навои. - 1984. - С. 46-50.
13. Černyševa I.I. Feste Wortkomplexe des Deutschen in Sprache und Rede. - М.: Vysšaya škola, 1980. - 144 S.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Campe H.-J. Wörterbuch der deutschen Sprache. - Braunschweig Schulbuchhandlung. 1807-1811. - Bd. 1. - 1023 S.; Bd. 2. - 1116 S.; Bd. 3. - 908 S.; Bd. 4. - 940 S.; Bd. 5. - 977 S.; Bd. 6. - 673 S.
2. Duden: 1989-1997: der Duden: in 12 Bänden / hrsg. vom Wissenschaftl. Rat der Dudenredaktion: Günther Drosdowski. - Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1989-1997.
3. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. - 4 Aufl. - Freiburg-Basel-Wien: Herderverlag, 1976. - 1256 S.
4. Sanders D. Wörterbuch der deutschen Sprache. - Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1876. - Bd. I. - 1065 S.; Bd. 2. I. Hälfte. - 825 S.; Bd. 2. 2. Hälfte. - S. 826-1828.

5. Wander K.-J. Deutsches Sprichwörterlexikon. Leipzig: Brockhausverlag, 1867-1876. - Bd. I. - 776 S.; Bd. 2. - 768 S.; Bd. 3. - 752 S.; Bd. 4. - 730 S.; Bd. 5. - 736 S.; Bd. 6. - 760 S.